

UOT: 94(479.24); UOT: 727/479.243 / "94-99"

NAZİM MƏMMƏDOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
"Qarabağ müharibələri tarixi və Böyük Qayıdış hərəkəti" şöbəsinin
baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, professor
ORCID: 0000-0002-3114-1856
mamedov-n@yahoo.com

ERMƏNİSTANIN İŞĞALI NƏTİCƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNƏ DƏYMİŞ ZƏRƏR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/102-109>

Məqalədə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı apardığı hərbi əməliyyatların ağır nəticələri öyrənilmiş, həmçinin Azərbaycanın işğal olunmuş və ona bitişik ərazilərində sənaye müəssisələrinin mənimlənməsi və dağıdılması faktları çoxsaylı mənbələr əsasında hərtərəfli təhlil edilməklə, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına vurulmuş zərərin həcmi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Ermənistan, işğal, sənaye müəssisələri, vandalizm, dəymiş zərər.

Giriş. Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi (şəhər, qəsəbə, kənd və s.), ümumi sahəsi 9,1 mln m² olan 150 minə yaxın yaşayış evi və mənzil, 4 366 sosial-mədəni obyekt, 7 000 ictimai bina, 2 389 sənaye və kənd təsərrüfatı obyekt, 1025 məktəb, 855 uşaq bağçası, 927 kitabxana, 1510 mədəniyyət müəssisəsi, 183 sənaye obyekt, 127 tikinti obyekt, 3225 ticarət obyekt, 1 562 ictimai-iaşə, 1 251 xidmət obyekt, 3 472 sosial obyektlər, 4 sanatoriya-müalicə kompleksi, 798 səhiyyə müəssisəsi, o cümlədən 695 xəstəxana və digər tibb müəssisəsi, 598 rabitə obyekt, dağıdılaraq məhv edilmişdir. Bundan əlavə, 5 198 km avtomobil yolu, 348 körpü, 286 km dəmir yolu xətti, 116 dəmir yolu körpüsü, 224 su anbarı, 7 568 km su xətti, ümumi uzunluğu 240 km olan kanalizasiya xətləri, 2 000 km qaz kəməri xətti, 34 ədəddən çox qaz paylayıcı qurğuları, 76 940 km elektrik xətti, 2 500 ədəd transformator, 35 min nömrəlik telefon stansiyaları və dağıdılmışdır [10, s.71]. Eyni zamanda, 4 aeroport, Bakı-Ağdam və Horadiz-Ordubad dəmiryolu xətləri, Bakı-Xankəndi-Naxçıvan qaz kəməri və işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır. Yuxarıdakı faktlardan göründüyü kimi, Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində bölgədə fəvqəladə humanitar vəziyyətin yaranması, Azərbaycan xalqının tarixi milli mədəniyyət abidələrinə, regionun təbii sərvətlərinə və ekoloji durumunu bərpa edilməsi mümkün olmayan dərəcədə dəymiş ziyanlarla bərabər, ölkəyə külli miqdarda sosial-iqtisadi zərər vurulmuşdur. Xüsusi olaraq, işğal olunmuş ərazilərin sənaye infrastrukturuna dəymiş zərər 200 milyard ABŞ dolları həcmində müəyyənləşdirilmişdir.

Sənaye obyektlərinə dəymiş zərər. Ermənistanın silahlı təcavüzü və Azərbaycanın 20% ərazisinin işğalı nəticəsində bölgədə infrastruktur tamamilə məhv edilmişdir. İşğal olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sənaye sahələri respublika iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Burada yeyinti, yüngül, tikinti materialları sənayeləri üzrə müəssisələr daha çox inkişaf etdirilmişdi. Bölgədə sənaye sahələrinin inkişafına güclü kənd təsərrüfatı xammal və yerli təbii ehtiyatlar müsbət təsir göstərirdi. Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək ki, Qarabağ sənayesi yerli xammala əsaslanırdı. İşğal edilmiş ərazilərin sənaye sahələrindən ən güclü inkişaf edənləri yerli əhalinin ərzaqla təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən yağ-pendir, şərəbçilik və qismən də yüngül sənaye sahələri idi. Aparadığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Dağlıq Qarabağın sənaye sahələri tərkibi və inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi regionları arasında dördüncü yeri tuturdu (Abşeron, Gəncə-Qazax, Naxçıvan MR). İşğal olunmuş rayonların sənaye potensialı əsasən Dağlıq Qarabağ ərazisində cəmlənmişdi. Sayca ən çox sənaye və tikinti müəssisələri (137 müəssisə) vilayətin ərazisində yerləşdirilmişdi. İşğal altında olan rayonların bütün sənaye məhsullarının 40%-ə qədəri və

yaradılmış əsas fondların 18,7 %-i Dağlıq Qarabağın və sənaye məhsulunun 51%-i, əsas fondların isə 41%-i Füzuli və Ağdam rayonlarının payına düşürdü. Sənaye və tikinti sahəsində ikinci pilləni Ağdam və Füzuli inzibati rayonları yerdə qalan 5 inzibati rayonda – Laçın, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilanda sənaye zəif inkişaf etmişdi. 1988-ci il məlumatına görə Azərbaycan Respublikasının ümumi sənaye məhsulunun 2,7 faizi, əsas fondların isə 3,4 faizi işğal altında olan rayonların payına düşürdü. Eyni zamanda, bəhs olunan dövrdə işğal altında olan ərazilərin sənaye sahəsində istehsalı Azərbaycan Respublikası üzrə xüsusi çəkisi orta hesabla 14 faiz təşkil etmişdir [3, v.8].

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ münaqişədən əvvəl Azərbaycan dövləti dağ rayonlarının, o cümlədən, Dağlıq Qarabağın məhsuldarlıq qüvvələrinin inkişaf etdirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Bununla bağlı olaraq 1980-ci illərdə Dağlıq Qarabağ və 30 il müddətində Ermənistanın işğalı altında olan digər rayonların ərazisində geniş miqyaslı tikinti işlərinə başlanılmışdı. Burada güclü tikinti təşkilatları yaradılmış, bölgəyə yeni maşın mexanizmləri və nəqliyyat vasitələri gətirilmişdi. Yerlərdə güclü tikinti materialı müəssisələri, o cümlədən, Dağlıq Qarabağda mərmər zavodu tikilmişdi. Ermənistan silahlı birləşmələrinin işğalı nəticəsində yeni tikintilər üçün gətirilmiş bütün maddi-texniki baza məhv edilmiş və nəzərdə tutulan layihələr həyata keçirilməmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın cəbhəyanı və Ermənistan ilə sərhədyanı rayonlarının sənayesinə külli miqdarda birbaşa və dolaylı yolla zərər vurulmuşdur. Belə ki, Ermənistan ilə həmsərhəd olan rayonların bir çox məntəqələri tamamilə dağıdılmış, dinc əhali isə öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuş, bu rayonlarda olan sosial-iqtisadi, mədəniyyət müəssisələri, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri məhv edilmişdir. Ümumiyyətlə, Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına, Ağstafa, Ağcabədi, Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Tərtər, Beyləqan rayonlarına külli miqdarda zərər vurulmuşdur [4, v.2].

Uzun müddət Ermənistan silahlı birləşmələrinin işğalı altında olmuş rayonların ayrı-ayrı sənaye məhsullarının münaqişədən əvvəl Azərbaycan Respublikası üzrə xüsusi çəkisi belə idi: divar materialları – 11,0%, tikinti əhəngi – 7,8%, tikinti materialları – 3,0%, ayaqqabı – 11,0%, ət – 5,0%, konservlər – 6,9 %, inək yağı – 25,2%, şərab materialları – 35%, xam ipək – 13,5%, yun – 19,3%, mineral su – 15% və s. Bütün bunlarla yanaşı işğal olunmuş ərazilərdə İstisu və Turşsu mineral su qablaşdırma müəssisələri, Dağlıq Qarabağ və Ağdamdakı mərmər, mişar daşı zavodları, çoxlu keyfiyyətli və hətta keçmiş SSRİ-də məşhur olan “Ağdam” tipli şərablar və digərlərini istehsal edən şərab zavodları, yağ-pendir müəssisələri, toxuculuq və ayaqqabı fabrikləri, Qarabağ İpək Kombinatı və s. fəaliyyət göstərirdi. Bakıdakı sənaye müəssisələrinin 50-dən çox yeni filialı işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdır [5, v.6].

Otuz il müddətində işğal olunmuş ərazilərdə, əsasən mədənçilik, toxuculuq, dəri sənayesi, qida məhsulları sənayesi və digər sənaye sahələri Ermənistan Respublikası tərəfindən istifadə edilmişdir. Təkcə bir il ərzində həmin sənaye məhsullarından Ermənistanın büdcəsinə daxil olmuş gəliri aşağıdakı cədvəldən də izləmək olar [11, s.176]:

s/s	Sənaye sahələri	2014-cü il ABŞ dolları ilə
1	Mədən sənayesi, o cümlədən:	5138347
2	Dəmir filiz	4929002
3	Digər mədənlər	219342
4	Emal sənayesi, o cümlədən:	7322207
5	Qida sənayesi	4794295
6	İçki sənayesi	992717
7	Toxuculuq sənayesi	9100
8	Xəz emalı və rənglənməsi	104367
9	Dəri ayaqqabı istehsalı	378640
10	Taxta emalı	271237
11	Nəşriyyat, poliqrafiya	53397

12	Plastmas istehsalı	14585
13	Qeyri-metal faydalı qazıntıların istehsalı	389562
14	Hazır metal məhsullarının istehsalı	102547
15	Xırda cihazların istehsalı	7280
16	Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	75847
17	Tibbi avadanlıqların istehsalı	7285
18	Mebel avadanlıqları istehsalı	101332
Cəmi: (ABŞ dolları ilə)		783320242

Əgər cədvəldəki axırıncı rəqəmi otuza vursaq Azərbaycanın yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri hesabına təkcə sənaye sahəsindən Ermənistan büdcəsinə 24 milyard ABŞ dolları daxil olduğunu görərik. İşğalçı qüvvələr işğal müddətində Azərbaycan ərazilərində qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmuş, təbii resursları talamış və vergi, sosial müdafiə təyinatlı vəsaitləri mənimsəmişlər.

Qarabağ, respublikamızın inkişaf etmiş sənaye regionlarından biridir. Əvvəlki illərdə olduğu kimi bəhs olunan dövrdə də, Qarabağda sənaye dinamik inkişaf etmişdir. 1987-ci ilin əvvəllərində Qarabağda sənaye istehsal fondlarının dəyəri 300 milyon manat təşkil etmişdir [18, s.205]. Bundan 140 milyon manatı Dağlıq Qarabağın payına düşürdü. 1980-ci illə müqayisədə 1987-ci ildə sənaye istehsal fondunun dəyəri 55,6 faiz artmışdır ki, bu isə ümumrespublika üzrə olan göstəricilərdən 46,5 faiz çox demək idi. 1988-ci ildə Qarabağ sənayesində 20 min nəfər fəhlə qulluqçu çalışırdı ki, bundan 10 min nəfəri Dağlıq Qarabağın payına düşürdü. Qeyd edək ki, 1988-ci ildə Qarabağda fəhlələrin sayı 1923-cü illə müqayisədə dəfələrlə artmışdı. 1987-ci ildə Qarabağ əhalisinin hər 10 min nəfərinə düşən sənaye məşğulluq göstəricisinə görə yalnız Bakı-Sumqayıt bölgələrindən geri qalırdı. Bölgənin Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğalı minlərlə əhalinin işsiz qalması demək idi. 1940-cı illə müqayisədə 1987-ci ildə Qarabağda sənaye istehsalının həcmi 25 dəfə artaraq 450 milyon manata çatmışdır. Yeni obyektlərin istifadəyə verilməsi, müəssisələrin avadanlıq və xammalla təmin edilməsi nəticəsində bölgədə sənaye istehsalının yüksək inkişaf sürəti təmin olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1970-1987-ci illər ərzində Qarabağ sənaye istehsalının inkişaf sürətinə görə ümumrespublika səviyyəsini 3 dəfə ötüb keçmişdir. 1987-ci ilin dekabr məlumatına görə Qarabağda adambaşına 1,4 min manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da Bakı-Sumqayıt regionu istisna olmaqla Azərbaycanın yerdə qalan bütün regionlarındakı göstəricilərdən yüksəkdir [8, s.191].

Qarabağ, xüsusilə onun Dağlıq hissəsi Azərbaycanın müasir sənayeyə malik regionudur. 1970-1980-ci illərdə Dağlıq Qarabağda sənaye dinamik inkişaf etmişdir. 1980-ci illərin statistik məlumatlarına görə Dağlıq Qarabağda 52 müasir sənaye müəssisələri vardır ki, həmin müəssisələr yüzlərlə növ məmulat buraxırdı. Bəhs etdiyimiz illərdə Dağlıq Qarabağın sənaye müəssisələrində ipək məmulatları, elektrik cihazları, lüminessent lampaları, kondensatorlar, musiqi alətləri, mebel, dekorativ lövhə və suvenir məmulatları, tikinti materialları, üzlük bəzək piltələri, ayaqqabı, tikili mallar, ət və süd məhsulları, qənnadı və un məmulatları, konyak, spirt, şərab və başqa məmulat istehsal olunurdu. 1987-ci ildə Dağlıq Qarabağda 35 növ sənaye məhsullarına Dövlət Keyfiyyət nişanı verilmişdir ki, bundan 26-sı xalq istehlakı malları idi [2, s.51]. Bölgənin sənaye kompleksinin əsasını elektrotexnika, ipəkçilik, maşınqayırma, tikinti materialları sənayesi, toxuculuq, mebel, ayaqqabı, ət-süd sənayesi və digərləri təşkil edir. 1986-1988-ci illərdə Qarabağda xalq istehlakı malları istehsalının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün Dağlıq Qarabağın ermənilər yaşayan kəndlərində “Qarabağ İpək Kombinatı”nın filialları şəbəkəsi xeyli genişlənmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 1987-ci ildə Qarabağ ipək istehsalına görə respublikamızın ikinci mərkəzi idi. Qarabağda yüngül sənaye məhlulunun 60 faizi və respublikamızın ipəkçilik sənayesinin 25 faizi Qarabağ ipək emalı sənayesinin payına düşürdü [15, s.23].

Bölgənin bir neçə rayonunda sənaye müəssisələri haqqında məlumat verməklə Ermənistan silahlı birləşmələrinin işğalı ilə necə zərər vurulduğunu izləmək olar. Belə ki, Ağdam rayonu Respublikanın inkişaf etməkdə olan sənaye mərkəzlərindən biri idi. Ağdamda yerli xammala əsaslanan

ağır, yeyinti və yüngül sənaye sahələri yaradılmışdı. Rayonda ət kombinatı, yağ-pendir, konserv, barama toxumu, şərab zavodları, xalça fabriki, mexanikləşdirilmiş daş karxanası, mexanikləşdirilmiş çörəxana, elektrik şəbəkəsi, kənd təsərrüfatı texnikası birliyinin rayon şöbəsi, avtomaşınlarla texniki xidmət stansiyası, quşçuluq stansiyası, məişət xidməti stansiyaları fəaliyyət göstərirdi. 70-ci illərdə rayonda 11 min hektar üzüm bağı salınmış və təsərrüfatlardan 37 min tondan artıq üzüm yığılmışdır ki, bu da ərazidə şərab zavodlarının yaradılmasına zəmin yaratmışdır. Eyni zamanda, həmin dövrdə Ağdamda şərabçılıq sovxozları tresti yaradılmış, istehsal olunan yüksək keyfiyyətli “Ağdam” şərabı nəinki Respublikada, İttifaqın bütün dövlətlərində istehlak olunurdu [13, s.30].

1988-ci ildə Laçın rayonunda iri dövlət müəssisələrindən olan 9 heyvandarlıq sovxozu, o cümlədən südçülük-damazlıq sovxozu, yağ-pendir zavodu, konserv zavodu, ət tədarükü və qəbulu məntəqəsi, yun və gön-dəri qəbul idarəsi, kimya birliyi, baytarlıq müalicəxanası, tikinti materialları istehsalat birliyi, ağac emalı sənayesi, yol və tikinti quraşdırma idarəsi, Sumqayıt Alüminium və Maşınqayırma zavodlarının filialları, yüngül və yerli sənaye kombinatları, 2 asfalt zavod, beton zavod, 2 tikinti idarəsi, mərmər, əhəng, toxuculuq sexləri, 2 daş karxanası və digər müəssisələr fəaliyyət göstərirdi [18, s.180].

Zəngilan rayonu ərazisində şərabçılıq sənayesi istehsalat aqrar birliyi, sovxoz istehsalat birliyi, Respublika Dövlət Kənd Təsərrüfatı İstehsalat-Texniki Təminat Komitəsi, Meşə Təsərrüfatı sənayesi, Şərab Zavodu sənayesi, Heyvandarlıq məhsulları istehsalı müəssisələri və digər sənaye müəssisələri vardır ki, bütün bunlar Ermənistan silahlı birləşmələrinin işğalı ilə qarət edilmiş və dağıdılmışdır. Ağdam, Laçın və Zəngilan rayonlarında olduğu kimi, Azərbaycanın digər işğal olunmuş ərazilərində də qiymətli sənaye müəssisələri Ermənistan silahlı birləşmələrinin işğalı altında düşmüş və respublikamıza külli miqdarda ziyan dəymişdir [6, v.78].

Onu da qeyd etmək ki, 1986-1988-ci illərdə Qarabağda ərzaq məhsulları istehsal edən sənaye müəssisələrinin istehsalında artım müşahidə edilmişdir. Məsələn, pendir və yağlı brınza istehsalı 1985-ci ildə 210 ton, 1986-cı ildə 270 ton istehsal olunmuşdursa, 1988-ci ildə artaraq 280 tona çatmışdır. 1985-ci ildə Qarabağın yağ zavodunda 935 ton yağ istehsal olunmuşdursa, 1986-cı ildə bu göstərici 945 tona və 1988-ci ildə 949 tona çatmışdır. Bəhs etdiyimiz illərdə Qarabağda artan sənaye sahələrindən biri də konyak istehsalı idi. Konyak istehsalı 1985-ci ildəki 88 min dekalitrə qarşı, 1986-cı ildə 116 min dekalitrə, 1988-ci ildə isə 150 min dekalitrə qalxmışdır. Keçən əsrin 80-ci illərin ikinci yarısında heyvandarlıq məhsulları istehsal edən sənayenin inkişafını sürətləndirmək nəzərdə tutulmuşdur. 1986-1988-ci illərdə Qarabağda yeyinti sənayesində əhalinin tələbatını ödəməli olan köməkçi sahələr – süd, ət, çörəkbişirmə, qənnadı və başqa sahələr üstünlük təşkil edirdi. Xankəndi şəhərində fəaliyyəti göstərən süd kombinatında respublikamızda quru süd zərdabı hazırlayan yeganə sex işləyirdi. Süd kombinatındakı quru süd sexində xaricdən gətirilmiş avadanlıqlar quraşdırılmışdır. Aparılan hesablamalara görə 1988-ci ildə adambaşına düşən yeyinti məhsullarının ən mühüm növlərinin istehsalı səviyyəsinə görə Qarabağ Azərbaycan SSR-nin iqtisadi rayonları arasında ilk yerlərdən birini tutmuşdur. Qeyd etmək ki, bəhs olunan dövrdə Dağlıq Qarabağdakı, yeyinti məhsulları istehsalı və istehlakı ümumi Qarabağ və ümumrespublika səviyyəsini iyirmi beş faiz üstələmişdir [12, s.685].

XX əsrin 80-ci illərində bütövlükdə Azərbaycanda, o cümlədən onun Qarabağ regionunda sənayenin dinamik inkişaf etdiyini Ümummilli lider Heydər Əliyev “xalqa müraciəti”ndə öz fikirlərini ifadə edərək demişdir: “... 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda sənaye dinamik inkişaf etmişdir. Bu illər ərzində 213 yeni iri sənaye müəssisəsi istismara verilmiş, 250-dən çox iri zavod, fabrik və istehsalat sexləri tikilmiş, sənayedə əmək məhsuldarlığı 2,1 dəfə, məhsul istehsalı 3,3 dəfə, mənfəət 3,2 dəfə, sənaye məhsuldar personalın fondlarla təchizatı 1,4 dəfə artmış, 451 adda məhsula dövlət keyfiyyət nişanı verilmişdir. Ölkəmizdə buraxılan məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunmuş və xalqımızın maddi rifah halı xeyli yaxşılaşmışdır” [9, s.4].

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Qarabağda aqrar sahənin intensiv inkişafı sənayenin də dinamik inkişafına şərait yaratmışdır. Çünki bölgədə sənaye sahələri əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının və yerli xammalların hesabına inkişaf etdirilmişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək ki, dekabr 1987-ci ildə Dağlıq Qarabağ üzrə sənaye məhsulu istehsalı respublikanın ümumi məhsul istehsalının 2.8 faizini, istehsal fondlarının 1,6 faizini, sənayedə çalışanların 2,8 faizini təşkil etmişdir.

İqtisadi rayonun məhsul istehsalına kapital qoyuluşu artaraq, hər adama düşən istehsal məhsullarının həcmi 1987-ci ildə ümumrespublika üzrə 21 manata qarşı, Vilayətdə 29,5 manat olmuşdur [1, s.226]. 1970-1980-ci illərdə Dağlıq Qarabağda 30-dan çox sənaye müəssisələri yaradılmış və il ərzində məhsul istehsalının həcmi 3 dəfə artaraq respublika səviyyəsini ötmüşdür. Dağlıq Qarabağın sənaye strukturunda adambaşına düşən yeyinti sənayesi 65,9 faiz, yüngül sənayesi 24,2 faiz, maşınqayırma və metal emalı sənayesi 6,7 faiz, meşə və ağac emalı sənayesi 1,7 faiz, tikinti materialları sənayesi 1,5 faiz artmışdır [14, s.52]. Sənaye məhsullarının müqayisəli həcmində görə yeyinti sənayesi üstünlük təşkil etmişdir. Bu ilk növbədə aqrar sektorun inkişafı ilə bağlıdır. Xankəndiət, süd kombinatları, şərab zavodu, Əsgəran spirtsiz içkilər zavodu, Xocavənd konserv zavodu, çörək kombinatları, quru süd və süd zərdabı hazırlayan zavodlar məhsul istehsalı və onların keyfiyyət göstəricilərinə görə güclü inkişaf etmişdir. Qarabağda sənayenin inkişafı xidmət strukturlarının genişlənməsinə təkan vermişdir. 1986-1990-cı illər planında Şuşa və Xocavənddə yeni çörək zavodları, Xankəndində qənnadı fabriki, un kombinatı, şərab zavodlarının yenidən qurulması, üzüm şirəsi zavodunun tikintisi, yeni qənnadı sexlərinin tikintisi nəzərdə tutulmuşdu. Bunların həyata keçirilməsi isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibəyə başlaması ilə baş tutmadı. 1987-ci ildə Dağlıq Qarabağda tikış, xalça, musiqi alətləri fabrikləri, maşınqayırma, elektrotexnika, texniki təmir, elektrik lampaları, zavodları, minik avtomobillərinə texniki xidmət stansiyası və onun Əsgəran, Xocavənd, Xocalı filialları güclü inkişaf etmişdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə Dağlıq Qarabağda tikinti sənayesi yerli xammallar hesabına inkişaf etdirilirdi. Respublikamızdakı üzlük daşın 15 faizini, tikinti daşlarının 30 faizini, mişar daşlarının 10 faizini, sənaye əhəmiyyətli gilin 10 faizini Dağlıq Qarabağ vermişdir. Bu sahədə Xankəndi tikinti materialları kombinatı, qum, çınqıl, daş, mərmər karxanaları, kərpic zavodu böyük rol oynamışdır. Xankəndi, Əsgəran, Xocavənd, Xocalı meşə və ağac emalı kombinatları, mebel fabrikləri çoxşaxəli sənaye sahələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır [7, s.89].

Qarabağın infrastrukturunda yüksək voltlu elektrik xətlərinin çəkilməsində və bununla elektrik təchizatı sahəsində şəbəkələr yaradılması böyük rol oynamışdır. 1988-ci ildə Qarabağ ərazisində yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin uzunluğu 4230 kilometrə çatmışdır. Qarabağın elektrik enerjisi ilə təminatında Sərsəng Su Elektrik Stansiyası mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan hökumətinin dərin qayğısı nəticəsini Qarabağ üçtərəfli elektrik enerjisi ilə təchiz edilmişdir. 1986-1988-ci illərdə Qarabağda elektrik enerji istehsalı 2,4 artmışdı [6, v.71]. Apardığımız təhlillərdən məlum olur ki, adambaşına düşən elektrik enerjisinin həcmində gəldikdə Dağlıq Qarabağ həm Qarabağda, həm də ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır. Vilayətdə adambaşına düşən elektrik enerjisi ümumrespublika səviyyəsindən 2,5 dəfə Naxçıvan MR ilə müqayisədə isə təxminən 2 dəfə çox olmuşdur [17, s.183]. Əlbəttə bu faktın özü tariximizi saxtalaşdıran erməni millətçilərinə tutarlı cavabdır. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, Qarabağda sənaye müəssisələrinin əsas hissəsi Xankəndi şəhərində və Dağlıq Qarabağın ermənilərin daha çox cəmləşdiyi ərazilərdə yerləşdirilmişdir. Dağlıq Qarabağın erməni rəhbərliyi "Sənaye müəssisələri və onların filiallarının yerləşdirilməsi səlahiyyətləri"ndən istifadə edərək bölgədə qədimdən yaşayan azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrində sənaye və onun infrastrukturunu inkişaf etdirilmədi. Erməni rəhbərliyinin məqsədi süni surətdə işsizlik problemi yaradıb azərbaycanlıların bölgədən çıxarılmasına nail olmaq idi və bu məkirli niyyətlərinə nail oldular.

Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dağıdılmış və məhv edilmiş sənaye müəssisələri və dəymiş zərər haqqında məlumatı aşağıdakı cədvəldən də izləmək olar [16, s.109]:

s/s	Rayonların adı	Ölçü vahidi	Ümumi miqdar	Dəymiş ümumi zərərin dəyəri (min ABŞ dolları ilə)
1.	DQMV	ədəd	137	2 186 625
2.	Kəlbəcər rayonu	ədəd	19	225 000
3.	Ağdam rayonu	ədəd	38	413 700
4.	Füzuli rayonu	ədəd	45	946 875
5.	Qubadlı rayonu	ədəd	17	172 800

6.	Cəbrayıl rayonu	ədəd	18	171 000
7.	Zəngilan rayonu	ədəd	18	82 250
8.	Laçın rayonu	ədəd	48	834 466
9.	Tərtər rayonu	ədəd	19	3 087
10.	Beyləqan rayonu	ədəd	1	8 500
Cəmi:		ədəd	360	5 044 303

Aparadığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində 360-dan çox sənaye və tikinti obyektləri, o cümlədən 233-dən artıq sırf sənaye müəssisəsi, 127 tikinti obyekti qalmışdır ki, həmin müəssisələrin dəyəri 5 milyard ABŞ dollarından çox olmuşdur [11, s.176].

Nəticə. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi və rəşadətli Azərbaycan ordusunun şücaəti ilə 2020-ci il Vətən müharibəsində qazanılmış Zəfər və 2023-cü il sentyabrın 19-20-də həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam şəkildə bərpa olundu. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Azərbaycanın böyük iqtisadi potensiala malik əraziləridir. Uzun illər işğal altında qalan bu bölgə hazırda bərpa, yenidənqurma mərhələsindədir və sənayenin inkişafı əsas prioritetlərdən biridir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur zəngin təbii ehtiyatlara malikdir. Xüsusilə dağ-mədən sənayesi, tikinti materialları, enerji istehsalı və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Kəlbəcər və Laçın rayonlarındakı qızıl, civə və digər faydalı qazıntılar sənayenin inkişafı üçün çox böyük bazadır. Mərmər, əhəngdaşı, perlit və gil yataqları da tikinti sənayesinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Zəngin su ehtiyatları hidroenergetika sahəsinin inkişafına imkan verir, dağ çayları üzərində su-elektrik stansiyalarının qurulması enerji təminatını gücləndirir. Onu da qeyd edək ki, əlverişli iqlim və torpaq kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanan sahələrin – qida, konserv və yüngül sənayenin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu amillər bölgənin iqtisadi potensialını artıraraq sənayenin davamlı tərəqqisi üçün möhkəm zəmin formalaşdırır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə “yaşıl enerji zonası”nın yaradılması da sənaye baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Günəş, külək və su-elektrik stansiyalarının qurulması enerji sənayesinin inkişafına və ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət edir. Bu layihələr, həm də regionun enerji müstəqilliyini artırır, sənaye müəssisələri üçün dayanıqlı enerji mənbəyini təmin edir və yeni texnologiyaların tətbiqinə şərait yaradır. Eyni zamanda “yaşıl enerji” sahəsində yaradılan iş yerləri əhalinin məşğulluğunu artırır və bölgəyə gənc mütəxəssislərin cəlb olunmasına imkan verir. Bu, həm iqtisadi, həm də sosial inkişafı sürətləndirir, insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yol açır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə sənaye parklarının, logistika mərkəzlərinin və müasir istehsal müəssisələrinin qurulması regionu investisiya baxımından cəlbedici zonaya çevirir. Nəticədə bölgədə həm yerli, həm də xarici investisiyaların artması gözlənilir ki, bu da iqtisadi sabitliyi və davamlı inkişafı təmin edir. Regionda sənaye parklarının və logistika mərkəzlərinin yaradılması yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin geri qayıdışına və sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən infrastruktur layihələri sənayenin davamlı inkişafını önə çəkir. Xüsusilə Ağdam Sənaye Parkı bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Parkda fəaliyyət göstərən müxtəlif istehsal müəssisələri – qida, tikinti materialları, yüngül və emal sənayesini özündə birləşdirir. Ağdam Sənaye Parkı təkcə sənaye sahəsinin inkişafına deyil, həm də regional iqtisadiyyatın güclənməsinə, işsizliyin azaldılmasına və yerli əhalinin rifahının yüksəlməsinə töhfə verir. Bu uğurlu təcrübə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə sənayenin digər sahələrinə də nümunə ola bilər. Məsələn, 2021-ci ildə yaradılan “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkı Cəbrayıl rayonunda yerləşir və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, sənaye və logistika sahələrini əhatə edəcək şəkildə planlaşdırılıb. Burada işlərin gözlənilən səviyyədə irəliləməsi əsas verir ki, gələcəkdə Zəngilan və Laçın kimi digər rayonlarda da sənaye və kənd təsərrüfatı zonaları yaradılsın. Şərqi Zəngəzurdə yaradılan sənaye və kənd təsərrüfatı istehsal zonaları Ağdam Sənaye Parkının modelinə investisiyaların cəlb edilməsinə və yerli sahibkarlığın inkişafına xidmət edir. Oxşar sənaye parklarının təşkili bölgədə emal sənayesinin genişlənməsinə, logistika imkanlarının artmasına və ixrac potensialının yüksəlməsinə şərait yaradır. Qeyd edək ki, bu təcrübə gənc mütəxəssislərin yetişdirilməsinə və innovativ texnolo-

giyaların tətbiqinə imkan verir. Belə layihələr bölgədə iqtisadi sabitliyi gücləndirir, işgüzar mühiti yaxşılaşdırır və yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə töhfə verir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə sənayenin inkişafı yalnız iqtisadi nəticələr gətirmir, həm də regionun sosial və mədəni dirçəlişinə dəstək olmaqla insanların öz doğma torpaqlarına geri dönməsinə stimül verir. Nəticə etibarilə Ağdam Sənaye Parkı və ona bənzər layihələr regionun iqtisadi inkişaf strategiyasının mərkəzi elementi olaraq, Azərbaycanın dayanıqlı sənaye potensialının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onu da qeyd etməyimiz yerinə düşərdi ki, 2025-ci ilin əvvəllərində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə 1735 yeni iş yerləri açılmış, 262 milyon manat həcmində sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur. Bütün bu və ya digər uğurlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tapşırıqları və şəxsi nəzarəti ilə gerçəkləşir. Dövlət başçısı işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 2026-cı ilədək 569 tədbirdə iştirak etmiş, 177 müxtəlif təyinatlı layihələrin təməlini qoymuş, 167 obyektin və infrastruktur layihələrinin açılışını etmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, bu gün Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə sənaye sahəsi dinamik inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. VII cild. Bakı, "Elm" 2003, 676 s.
2. Azərbaycan rəqəmlərdə 1994-cü il. Bakı, "Təhsil", 1995-ci il, s.51, 96.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivində (ARPIİSSA). F.1, s.412, i.43.
4. ARDTA. F.13, s.4, i.20, v.2, 3.
5. ARDTA. F.2029, s.1, i.9, v.6.
6. ARPIİSSA. F.1114, s.15, i.1969, v.78.
7. Aslanova F. İşğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında erməni vandalizm. Bakı, 2002, s.87-90.
8. Əliyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, "Qanun", 1989, 218 s.
9. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsr və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. "Respublika" qəzeti 20 dekabr, 2000-ci il, s.1-5.
10. Həsənov L. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının ağır nəticələri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2002, 306 s.
11. Kazımlı X. Azərbaycan ərazilərinə silahlı erməni təcavüzü (1988-1994). Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 276 s.
12. Məmmədov N. Qarabağ tarixi (1920-1990). Bakı, "Avropa", 2020, 984 s.
13. Məmmədov N. Qarabağda ermənilərin qanlı cinayətləri: terror, vandalizm, deportasiya, işğal, soyqırımları (1988-2018). Bakı, "ADPU", 2019, 418 s.
14. Məmmədov N. Azərbaycan SSR DQMV-də sənayenin dinamik inkişafı (1970-1985) (Rus dilində). Moskva, "Federasiya", 2009, №3, s.51-58.
15. Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ. Naməlum həqiqətlər. Bakı, "ADN", 1995, 121 s.
16. Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü. Bakı, "CBS", 2012, 181 s.
17. Азербайджан в цифрах в 1990 году. Баку, «Наука», 1991, с.246, 263.
18. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Ст.ежиг. Баку, «Просвещения», 1990, 384 с.

НАЗИМ МАМЕДОВ

*Старший научный сотрудник отдела «История Карабахских войн и движения Великого возвращения»
Института Истории и Этнологии им. А.А. Бакиханова АНАН,
доктор исторических наук, профессор.*

УЩЕРБ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕЗУЛЬТАТЕ АРМЯНСКОЙ ОККУПАЦИИ

В статье на основе многочисленных источников рассматриваются серьезные последствия военных действий, проведенных Арменией против Азербайджанской Республики, а также

факты захвата и уничтожения промышленных предприятий на оккупированных и прилегающих территориях Азербайджана, и исследуется масштаб ущерба, нанесенного экономике страны в целом

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Армения, оккупация, промышленные предприятия, вандализм, ущерб.

NAZIM MAMMADOV

*Senior researcher, doctor of historical sciences
professor of the department "History of Karabagh wars and Great return movement"
of the Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of ANAS*

DAMAGE TO AZERBAIJANI INDUSTRY AS A RESULT OF THE ARMENIAN OCCUPATION

The article studies the severe consequences of the military operations conducted by Armenia against the Republic of Azerbaijan, as well as the facts of the appropriation and destruction of industrial enterprises in the occupied and adjacent territories of Azerbaijan, based on numerous sources, and the extent of damage to the country's economy as a whole is investigated

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Armenia, occupation, industrial enterprises, vandalism, damage.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 24 aprel 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.

Rəyçilər: t.e.d. Mais Əmrahov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.